

تقاسیر صوفیانه قرآن

از سده چهارم تا نهم

کریستین سندز

زهرا پوستین دوز

تفاسیر صوفیانه قرآن

از سده چهارم تا نهم

مجموعه مطالعات اسلامی | ۲۴ | مطالعات قرآن و حدیث | ۶ |

این کتاب ترجمه‌ای است از:
Šūfī Commentaries on the Qur'an in Classical Islam
Kristin Zahra Sands,
Routledge, 2006.

سندز، کریستین زهرا، Sands, Kristin Zahra
تفاسیر صوفیانه قرآن از سده چهارم تا نهم
نویسنده: کریستین سندز؛ مترجم: زهرا پوستین‌دوز
۲۶۸ ص، تهران، حکمت، ۱۳۹۵ ش
شابک: 978-964-244-166-2
عنوان اصلی:
Šūfī Commentaries on the Qur'an in Classical Islam, 2006
کتابنامه
تفاسیر
قرآن -- بررسی و شناخت
تصوف -- عقاید
اسلام -- فرقه‌ها
پوستین‌دوز، زهرا، ۱۳۶۳ -، مترجم
آگاهی، معصومه، مترجم
رده‌بندی کنگره: ۷۱۳۹۵ ت ۷۹ س/ BP۹۱/۲
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۷۱
شماره کتاب‌شناسی ملی: ۴۲۰۲۶۷۲

کریستین سندز

تفاسیر صوفیانه قرآن

از سده چهارم تا نهم

زهرا پوستین‌دوز

انتشارات حکمت

تهران، ۱۳۹۵

انتشارات حکمت

تهران، خیابان انقلاب، ابتدای ابوریحان، شماره ۹۴، کدپستی ۱۳۱۵۶۹۴۱۶۴

تلفن: ۶۶۴۶۱۲۹۲ / ۶۶۴۱۵۸۷۹ / ۶۶۴۰۶۵۰۵ شماره: ۶۶۴۰۶۵۰۵

سامانه پیام کوتاه: ۰۲۱۶۶۹۵۰۹۸۷

www.hekmat-ins.com

info@hekmat-ins.com

تفاسیر صوفیانه قرآن از سده چهارم تا نهم

نویسنده: کریستین سنلز

مترجم: زهرا پوستین دوز

دبیر و ویراستار مجموعه: مهرداد عباسی

چاپ اول: ۱۳۹۵ ش/ ۱۴۳۷ ه.ق.

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۴۴-۱۶۶-۲

حروفچینی و صفحه‌آرایی: مؤسسه فرهنگی هنری حکمت

چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشرکیمیای حضور

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی، الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

قیمت: ۱۹۰۰۰ تومان

مطالعات قرآن و حدیث

دبیر مجموعه

مهرداد عباسی (استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات)

این مجموعه با رویکردی آکادمیک و مطابق با معیارهای پژوهشی امروز در پی عرضه تصویری واقعی از پیش فرض‌ها، مسئله‌ها، روش‌ها و دیدگاه‌های جدید در مطالعات قرآن و حدیث و نمایاندن رهیافت‌ها و چشم‌اندازهای نوین مطالعات اسلامی به پژوهشگران و علاقه‌مندان شاخه‌های گوناگون علوم انسانی و اجتماعی است.

۱ رهیافت‌هایی به قرآن (۱۳۸۹)

مجموعه مقالات ویراسته جلالد هاوتینگ؛ به‌کوشش و ویرایش مهرداد عباسی

۲ شفاهی و مکتوب در نخستین سده‌های اسلامی (۱۳۹۳)

مجموعه مقالات نوشته گریگور شولر؛ ترجمه نصرت نیل‌ساز

۳ قرآن و زن: بازخوانی متن مقدس از منظر یک زن (۱۳۹۳)

نوشته آمنه ودود؛ ترجمه اعظم پویا و معصومه آگاهی

۴ تاریخ‌گذاری حدیث: روش‌ها و نمونه‌ها (۱۳۹۴)

مجموعه مقالات گروهی از محققان؛ به‌کوشش و ویرایش سیدعلی آقایی

۵ رهیافت‌هایی به تاریخ تفسیر قرآن (۱۳۹۴)

مجموعه مقالات ویراسته اندرو ریپین؛ به‌کوشش و ویرایش مهرداد عباسی

۶ تفاسیر صوفیانه قرآن از سده چهارم تا نهم (۱۳۹۵)

نوشته کریستین سندز؛ ترجمه زهرا پوستین‌دوز

اسلام‌شناسی و مطالعات ادیان: چند رهیافت به اسلام (در دست انتشار)

مجموعه مقالات ویراسته ریچارد مارتین؛ به‌کوشش و ویرایش مهرداد عباسی

زندگی‌نامه محمد: ماهیت و وثاقت (در دست انتشار)

نوشته گریگور شولر؛ ترجمه محمدحسین رفیعی

فهرست

۱۱	پیش‌گفتار ترجمه فارسی
۱۵	مقدمه
بخش اول: مبانی و روش تفسیر	
۲۵	۱ قرآن اقیانوسی شامل تمام معارف
۲۶	حدیث ابن مسعود
۳۱	اقوال امام علی و امام صادق
۳۵	۲ متن قرآن و ابهام در معنا: آیه هفتم آل عمران
۳۶	آیات محکم و متشابه
۳۹	راسخان در علم و کسانی که در قلب‌های‌شان انحراف است
۵۷	۳ کشف معنا: معرفت و ریاضت معنوی
۵۹	تلاوت قرآن همراه با حضور قلب
۶۷	۴ روش‌های تفسیر
۶۷	ابونصر سراج و روش‌های «فهم» و «اشاره»
۷۰	غزالی و روش «ضرب‌المثال»
۷۲	ابن عربی و روش «اشاره»
۷۶	نیشابوری و کاشانی و روش «تأویل»
۷۸	سمنانی و «تفسیر بطون سبعه»
۸۵	۵ انتقاد و دفاع از تفسیر صوفیانه قرآن
۸۵	مسئله تفکیک تفسیر صحیح از تفسیر به‌رأی
۸۶	نظر غزالی درباره تفسیر به‌رأی
۸۹	نظر ابن جوزی و ابن تیمیه درباره اهمیت روایات
۹۵	نظر ابن تیمیه درباره تفسیر صحیح

۱۰ تفاسیر صوفیانه قرآن از سده چهارم تا نهم

۹۶	دفاع غزالی از تأویل
۱۰۰	اشکالات دفاع غزالی از تأویل
۱۰۲	دفاع نهایی غزالی از تفسیر صوفیانه

بخش دوم: تفسیر

۱۱۳	۶ مفسران صوفی قرآن
۱۱۴	سهل تستری
۱۱۵	ابوعبدالرحمن سلمی
۱۱۸	ابوالقاسم قشیری
۱۲۰	ابوحامد غزالی
۱۲۱	رشیدالدین میبدی
۱۲۴	روزبهان بقلی
۱۲۶	عبدالرزاق کاشانی
۱۲۷	نظام‌الدین نیشابوری
۱۳۵	۷ داستان موسی و خضر
۱۴۰	علم لدنی
۱۴۷	سفرهای موسی
۱۵۵	«من خواستم»، «ما خواستیم» و «پروردگار تو خواست»
۱۶۷	۸ سرگذشت مریم
۱۶۸	محرّر
۱۷۲	عبادت
۱۷۸	مریم باکره
۱۸۷	۹ آیه نور
۱۸۷	«خداوند نور آسمان‌ها و زمین است»
۱۹۳	تفاسیر صوفیانه ذیل «خدا نور آسمان‌ها و زمین است»
۱۹۸	«مثل نور او همچون مشکات است»
۲۰۲	تفاسیر صوفیانه ذیل «مثل نور او همچون مشکات است»
۲۲۹	نتیجه‌گیری
۲۳۵	پیوست: مفسران قرآن
۲۴۵	کتاب‌شناسی
۲۵۷	واژه‌نامه (انگلیسی به فارسی)
۲۶۱	واژه‌نامه (فارسی به انگلیسی)
۲۶۵	نمایه

پیش‌گفتار ترجمه فارسی

از اوایل قرن بیستم به این سو، پژوهش‌ها و آثار درخور توجهی در باب صوفیه و صوفیان به قلم محققان غربی تألیف شده‌اند: تور آندره (د. ۱۹۴۷)، اسلام‌شناس مشهور سوئدی، تحقیقاتی درباره تصوف و روابط نخستین صوفیان مسلمان با راهبان مسیحی انجام داد؛ لویی ماسینیون (د. ۱۹۶۲)، خاورشناس بزرگ فرانسوی، درباره تصوف به‌طور عام و درباره شخصیت و افکار حلاج به‌طور خاص آثاری نگاشت. آنه‌ماری شیمل (د. ۲۰۰۳)، محقق برجسته آلمانی، در حوزه عرفان اسلامی و به‌ویژه آثار و افکار مولانا پژوهش‌هایی به جای گذاشت؛ و نیز ویلیام چیتیک، استاد مطالعات مقایسه‌ای ادیان در دانشگاه نیویورک و محقق سرشناس عرفان اسلامی، پژوهش‌هایی درباره اندیشه ابن عربی منتشر کرده است. در کتابخانه مطالعات اسلامی در غرب آثاری نیز به‌طور خاص به تفسیر قرآن صوفیان اختصاص یافته‌اند. گذشته از بخش مربوط به تفسیر صوفیه در اثر کلاسیک ایگناس گلدتسیهر (لیدن ۱۹۲۰)، می‌توان به کتاب‌هایی محدود همچون تفسیر قرآنی و زبان عرفانی نوشته پل نویا (بیروت ۱۹۷۰)؛ تأویلات القرآن، تفسیر باطنی عبدالرزاق کاشانی نوشته پی‌یر لوری (پاریس ۱۹۸۰)؛ و نگاه عرفانی به وجود، بررسی تفسیر عرفانی سهل تستری نوشته گرهارد باورینگ (برلین ۱۹۸۰) اشاره کرد. اگرچه تعداد این قبیل آثار در مقایسه با مجموعه پژوهش‌های غربیان درباره جنبه‌های گوناگون تصوف و عرفان اسلامی اندک به نظر می‌رسد، خوشبختانه همین تعداد اندک در ایران با اقبال مواجه بوده‌اند، چنان‌که هر سه اثر

پیش گفته به فارسی برگردانده شده‌اند.^۱ با آغاز قرن بیست و یکم، هم گام با رشد فزاینده قرآن پژوهی به طور عام و تفسیر پژوهی به طور خاص در نوشته های غربی، سهم پژوهش های مربوط به تفسیر و تفاسیر صوفیانه در غرب فزونی گرفته است، چنان که تکنگاری هایی روش شناسانه درباره برخی تفاسیر صوفیانه همچون کشف الاسرار رشیدالدین میبدی (آکسفورد ۲۰۰۶) و لطائف الاشارات ابوالقاسم قشیری (آکسفورد ۲۰۱۲) منتشر شده‌اند.

کتاب «تفاسیر صوفیانه قرآن از سده چهارم تا نهم» نخستین پژوهش جامع درباره سهم صوفیان در تفسیر قرآن در میان انبوه پژوهش های قرآنی در غرب است. اصل انگلیسی کتاب در سال ۲۰۰۶ در مجموعه «مطالعات قرآنی» انتشارات راتلج، که اندرو ریپین ویراستار آن بوده، منتشر شده است. کریستین زهرا سندز، نویسنده کتاب، استاد مطالعات اسلامی در کالج سارا لارنس واقع در ایالت نیویورک است. آثار و فعالیت های پژوهشی او علاوه بر تصوف و تفسیر قرآن، در حوزه دین و رسانه و الهیات سیاسی است. سندز لطائف الاشارات قشیری را به انگلیسی برگردانده و مقالات متعددی درباره تفسیر صوفیانه و آموزش اسلام منتشر کرده است.

«تفاسیر صوفیانه قرآن از سده چهارم تا نهم» نگاهی به میراث تفسیری صوفیه در این چند سده دارد و به اقوال و آثار صوفیان بزرگی چون سلمی، قشیری، غزالی، رشیدالدین میبدی، روزبهان بقلی و عبدالرزاق کاشانی می پردازد. بخش اول کتاب به بررسی پیش فرض های هرمنوتیکی صوفیه اختصاص دارد و بخش دوم مقایسه ای تحلیلی است میان روش های مفسران صوفی ذیل داستان موسی و خضر، سرگذشت مریم و آیه نور. بخش دوم نشان می دهد که تفاسیر صوفیانه، با اینکه اغلب تمثیلی دانسته شده‌اند، در تاریخ اندیشه اسلامی بیشتر به سبب رهیافت ها و مضامین فلسفی، ادبی و اخلاقی شان محل توجه بوده‌اند.

۱. مشخصات ترجمه های فارسی این سه کتاب از این قرارند: پل نوپا، تفسیر قرآنی و زبان عرفانی، ترجمه اسماعیل سعادت، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳؛ پیر لوری، تأویلات القرآن از دیدگاه عبدالرزاق کاشانی، ترجمه زینب پودینه آقایی، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۳؛ گرهارد باورینگ، نگاه عرفانی به وجود: بررسی تفسیر عرفانی سهل تستری، ترجمه سعید کریمی، تهران: علم، ۱۳۹۳.

هدف نویسنده از تألیف کتاب نشان دادن سهم منحصر به فرد صوفیان در تفاسیر قرآن در دوره اسلام کلاسیک (سده‌های چهارم تا نهم هجری) و بررسی این نکته است که میراث تفسیری صوفیه چگونه در میان بحث‌های ادبی و کلامی و اخلاقی این دوره جای گرفته‌اند. آنچه خواننده از مطالعه فصل‌های کتاب به دست می‌آورد این است که گرایش‌های فکری مفسران صوفی معنای باطنی قرآن را ارتقا بخشیده است.

ترجمه کتاب حاضر در اصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد مترجم در رشته علوم قرآن و حدیث در دانشگاه علوم و تحقیقات تهران بوده و حاصل تلاشی حدوداً یک‌ساله به راهنمایی جناب آقای دکتر مهرداد عباسی و مشاوره سرکار خانم دکتر فاطمه لاجوردی است. اصل انگلیسی کتاب حاوی نقل قول‌های مستقیم فراوان از کتاب‌های کهن و اصیل عربی و فارسی است. اگرچه مؤلف همه عبارات عربی و فارسی را به دقت به انگلیسی برگردانده، برای دقت بیشتر در ترجمه فارسی، به‌ویژه در برگردان تعابیر و اصطلاحات خاص، سعی بر آن بوده است تا در بیشتر این نقل قول‌ها به اصل منابع، که به‌طور عمده به زبان عربی‌اند، مراجعه شود. در برخی متون عربی، همچون احیاء علوم الدین غزالی، که ترجمه فارسی آنها در اختیار است، هم متن اصلی عربی اثر و هم ترجمه فارسی آنها در برگردان نقل قول‌ها پیش چشم بوده است.^۱ به علاوه، در موارد نقل قول از بخش‌های فارسی کشف الاسرار میدی گاه عین مطلب از متن تفسیر نقل شده است. در ترجمه آیات قرآن، در موارد متعدد از ترجمه حسین انصاریان و گاهی نیز، بسته به آیه و سیاق بحث، از ترجمه انگلیسی خود نویسنده کتاب استفاده شده است. در موارد نقل قول از متون مختلف، به‌پیروی از مؤلف و برای رعایت اختصار و عدم تکرار، جملات و عبارات دعایی پس از نام افراد حذف شده‌اند.

۱. برای مشخصات ترجمه‌های فارسی استفاده‌شده به بخش کتاب‌شناسی در پایان کتاب مراجعه شود.

مقدمه

از نگاه مسلمانان، قرآن کلام خداست که بر محمد وحی شده است و از این رو، تفسیر آن جرأت خاصی می‌طلبد. چگونه کسی می‌تواند از نزد خود بگوید که «منظور» خداوند از وحی‌اش چه بوده است؟ چگونه کسی می‌تواند میان اشتیاق قابل تحسین برای فهم قرآن و ترس معقول از تنزل آن تا حد یک کلام بشری تعادل ایجاد کند؟ آیا تفسیر از جنس هنر، علم، الهام یا تمام اینهاست؟ مفسران صوفی که در دوره کلاسیک اسلام از قرن چهارم تا نهم هجری می‌زیستند این سؤالات را به شیوه خاص و منحصر به فرد خود، و بر پایه انگاشت‌شان از ماهیت متن قرآن، دانش‌های مورد نیاز برای تفسیر، و ماهیت شخص جویای این دانش‌ها پاسخ می‌دادند. تفسیرهای صوفیه هم از نظر محتوا، که بازتابی از اندیشه‌ها و تصورات آنان است، و هم از نظر تنوع سبک، که مجموعه‌ای از اندیشه‌های فلسفی تا مواعظ عامیانه و ادبیات روایی و شعر را دربرمی‌گیرد، از دیگر انواع تفسیر متمایز است.

تحقیقات اولیهٔ غریبان دربارهٔ تفسیر صوفیه بر خاستگاه‌های تفکر صوفیانه متمرکز بود. ایگناتس گلدتسیهر در گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان رویکرد صوفیانه را تفسیر به‌رأی، یعنی بازخوانی اندیشه‌های خود در متن، توصیف می‌کند.^(۱) گلدتسیهر، که برای اعتقادات صوفیان مبنای قرآنی چندانی نمی‌یافت، به‌یقین باور داشت که اندیشهٔ صوفیانه به‌شدت با «اسلام اصیل سنتی» متفاوت است.^(۲) بنابراین، عجیب نیست که از نگاه او، تفسیر صوفیانهٔ قرآن کوششی برای ایجاد آشتی میان این نظام‌های اعتقادی متفاوت و توجیه جهان‌بینی صوفیانه در

چارچوب اسلام از طریق روش تفسیر تمثیلی است. مطابق نظر گلدتسیهر، صوفیان در این زمینه تحت تأثیر اندیشه افلاطونی بودند که دنیای ظاهر را مقابل دنیای مُثُل می‌دانست، همان‌گونه که مفسران صوفی نیز میان سطوح ظاهری و باطنی قرآن تمایز قائل‌اند. با اینکه متصوفه اصرار داشتند که از معانی عمیق‌تر قرآن پرده برمی‌دارند، گلدتسیهر معتقد بود که آنان اندیشه‌هایی را به متنی تحمیل می‌کنند که با نظام فکری‌شان اساساً بیگانه و حتی ناسازگار است.

لویی ماسینیون از استنتاج‌های گلدتسیهر درباره سرچشمه‌های تفکر صوفیه انتقاد کرد و کوشید تا از طریق تحلیل اصطلاحات اولیه صوفیانه نشان دهد که خاستگاه و منشأ اصلی ظهور و رشد تصوف خود قرآن بوده است که به‌طور مداوم آن را می‌خواندند، در آن می‌اندیشیدند و به آن عمل می‌کردند.^(۳) پُل نوپا تحقیق ماسینیون را ادامه داد و به‌ویژه بر تفسیر عرفانی منسوب به امام صادق (د. ۱۴۸) متمرکز شد. وی به این نتیجه رسید که تفسیر امام صادق حاصل گفتگوی تجربه شخصی صوفی با متن قرآن است. واژگان موجود در این تفسیر نشان‌دهنده آغاز شکل‌گیری مجموعه اصطلاحات صوفیانه‌ای است که در اندیشه‌ها و مفاهیم بیگانه ریشه نداشتند، بلکه برای توصیف گفتگویی برخاسته از بستری قرآنی و جای‌گرفته در چارچوبی قرآنی ایجاد شده بودند.^(۴) ماسینیون و نوپا هر دو تأکید داشتند که متن قرآن برای صوفیان در جایگاه نخست قرار دارد؛ به عبارت دیگر، صوفی مسلمان عقاید خود را بر متن قرآن تحمیل نمی‌کند، بلکه آن عقاید را در جریان گفتگوی تجربی‌اش با متن قرآن کشف می‌کند.^(۵)

اصطلاح تمثیل، که گلدتسیهر به‌کار برده بود، کاربرد پیچیده و گوناگون زبان استعاره‌ای تفاسیر صوفیانه را به‌خوبی بیان نمی‌کرد. تحقیقات دانشمندانی چون هانری کربن،^(۶) توشیهیکو ایزوتسو^(۷) و ویلیام چیتیک^(۸) درباره کاربرد زبان در دیگر انواع متون صوفیه، رابطه میان زبان نمادین و استعاره با مفهوم خیال (نه به معنای وهم و تخیل، بلکه به‌عنوان حقیقتی عینی از ذهن و عالم هستی) را نشان داده‌اند. چیتیک در تحقیق‌اش درباره ذخائر الأعلاق ابن عربی (د. ۶۳۸) خیال را مفهومی می‌داند که به سه امر اشاره دارد: قوه‌ای که انسان را قادر به کسب دانش می‌کند، همان‌طور که او

دانش را از وحی نبوی و تفکر عقلانی به دست می آورد؛ عالمی میان عالم مجردات و عالم اجسام که گاه «عالم مثال» خوانده می شود؛ و چیزی که ماهیت عالم را به صورت یکپارچه منعکس می کند.^(۹) بنابراین، با اینکه نوع زبان و گفتار به کار رفته در متون صوفیه ممکن است مجازی به نظر برسد، اما در واقع، توصیفی از تجربه در این عالم واسطه ای است، یا شاید واقعاً مجازی باشد چون زبانی که از تخیل بهره می گیرد بهتر از اندیشه انتزاعی و منطقی ماهیت حقیقت را بیان می کند.

مسئله تعریف ماهیت و هدف آثار صوفیه با موضوع زبان در ارتباط است. این احتمال که صوفیان فقط واقعیتی را که می بینند توصیف می کنند، از سوی کسانی که تجربیات آنان را نوعی وهم و نوشته های شان را آثاری ساختگی می دانند رد شده است. فضل الرحمن در مقاله ای درباره مفهوم «عالم مثال» وجود هستی شناسانه این قلمرو را مردود شمرده و از ادعای برخی صوفیان دایر بر تجربه صوفیانه در این عالم انتقاد کرده است؛ او در توصیف تجلی های خداوند صرفاً احساسی هنری می بیند که می کوشد خود را آشکار کند.

وقتی بارش خیال رها می شود، دنیای تصاویر از انگیزه خاص دینی - که به لحاظ تاریخی منشأ پیدایش آن بود - فراتر می رود و به شکلی شاعرانه، اساطیری و عجیب و غریب رشد می کند، یعنی به دنبال ارضای میل هنری تشنه و تاحدی سرکوب شده است. بنابراین، چنان که بعدها معلوم خواهد شد، درون مایه عالم مثال هیچ ارتباطی با دین ندارد و به طور غیر مستقیم با هنر نمایش مرتبط است.^(۱۰)

از سوی دیگر، لئونارد لیوژون نشان می دهد که مطالعه متون صوفیه، بدون پذیرش واقعیتی به نام تجربه عرفانی، به تحریف نوشته های آنان می انجامد. اگر تنها با رویکرد زیبایی شناختی و ادبی به آثار متصوفه نگریسته شود، به جای مصداق های فراطبیعی که تنها به صورت تجربی قابل ادراک اند، صرفاً تمثیلات در آنها دیده خواهد شد. با اینکه عنصر هنری و ادبی متون صوفیه غیر قابل انکار است، اما تأکید لیوژون بر این است که «در ادبیات صوفیانه هنر برای هنر نیست».^(۱۱)

حمید دباشی با نگاهی به پویایی سیاسی در اشعار صوفیانه فارسی، تحولات آنها را در بافتی رقابتی برای کسب قدرت در میان فقیهان، فیلسوفان، سیاستمداران درباری و صوفیان توضیح می‌دهد. هنگامی که صوفیان به نگارش شعر پرداختند یا زمانی که شاعران صوفی شدند، پیش از آن که شاعر باشند، به مبلغان آموزه‌های صوفیانه خودشان تبدیل شدند و انگیزه هنری را تحت الشعاع جهان‌بینی صوفیانه‌شان قرار دادند. دباشی نیز همچون لویزون با این نظریه موافق است که انگیزه هنری در درجه دوم اهمیت قرار دارد؛ اما این رویداد را از دیدگاه تخصیص هنر برای اهداف دیگر شرح می‌دهد.^(۱۲) مایکل سِلز به روابط میان این گروه‌ها نگاه متفاوتی دارد و این تعاملات را نوعی تضاد سازنده میان فرهنگ‌ها می‌داند. از نظر او، استفاده از متون زبانی متفاوت در متون صوفیه نشان‌دهنده جنبه‌ای اساسی از فرهنگ کلاسیک اسلامی یعنی «نفوذ و تلفیق دنیا‌های گفتمانی و فرهنگی با یکدیگر» است.^(۱۳) کریستف بورگل به نقش مهم تصوف در شکوفایی هنر در جهان اسلام اشاره می‌کند. به عقیده او، این امر به دلیل آن است که اصول صوفیانه اعمال خلاقانه را به شکل «سحر و جادوی مشروع» در آورد. این در حالی است که اسلام اصیل شعر، هنرهای تجسمی و موسیقی را نقد و گاه محکوم کرده و در آنها تلاشی برای رقابت با خلاقیت و قدرت خداوند دیده است.^(۱۴)

این کتاب در پی آن است تا با بررسی جامع‌تر رابطه صوفیه با قرآن چیزی به مباحث قبلی بیافزاید. درک ماهیت این رابطه پیشنی را درباره استفاده از سرایش خلاقانه در دیگر انواع ادبی در اختیار می‌گذارد که صوفیان هم از آن استفاده می‌کنند. بخش اول کتاب به «هرمنوتیک» یا مبانی و روش تفسیر صوفیه اختصاص دارد. منظور از واژه هرمنوتیک در اینجا روش توصیف صوفیه از ماهیت متن قرآن و انواع دانش‌ها و روش‌های مورد نیاز برای فهم قرآن است. با بررسی آثار افرادی که تفسیر صوفیانه را نقد و یا از آن دفاع کرده‌اند، بر ویژگی‌های منحصر به فرد تفسیر صوفیانه بیشتر تأکید می‌شود. بخش دوم با مروری کوتاه بر زندگی و آثار تفسیری مفسران صوفی مطالعه‌شده در این کتاب آغاز می‌شود. در این بخش همچنین گزیده‌هایی از تفاسیر آنان از داستان موسی و خضر، شخصیت مریم و آیه نور ارائه خواهد شد تا درون‌مایه‌های مشترک و سبک‌های مختلف نگارشی نشان داده شوند.

اساسی‌ترین پرسش مطرح‌شده در این آثار و پرسشی که تمام پرسش‌های دیگر از آن مشتق می‌شوند این است که بهترین روش پرداختن به قرآن برای پی بردن به غنا و امکانات متحول‌کننده آن چیست؟ این پرسش در نوشته‌های هرمنوتیکی به‌طور مستقیم و در خود تفاسیر هم غیرمستقیم مطرح می‌شود. چون تفسیر فرآیندی بی‌پایان و برای هر فرد متفاوت است، تفاسیر صوفیانه بیش از آن‌که آشکارکننده باشند، اشاره‌کننده‌اند، و به تعبیری دیگر، «اشاره»‌اند نه «تفسیر». چنین تفاسیری به همان اندازه که نشان‌دهنده بینش هر نویسنده‌اند، احتمالات معنایی را هم نشان می‌دهند. در نوشته‌هایی که در اینجا بررسی شده‌اند، کمتر درباره مفهوم تخیل که در اندیشه ابن عربی نقشی برجسته ایفا می‌کند اظهارنظر شده است. در عوض، در این آثار بر ارتباط میان دانشی که از طرف خداوند اعطا می‌شود (علم لدنی) و اصول اخلاقی و مراقبات معنوی در افرادی که به دنبال چنین دانشی‌اند تأکید شده است. زبان و نوع گفتمان انتخابی برای بیان این دانش در مفسران مختلف متفاوت است و نشان‌دهنده وجود مستقل (فردیت) هر یک از آنهاست. تأثیر متقابل دنیاها و گفتمان‌های زبانی در اسلام کلاسیک که سبزه به آنها اشاره می‌کند در اینجا بسیار مشهود است. بسیاری از این تفاسیر را فقط در بافت مباحثات مطرح‌شده در دیگر حوزه‌های اندیشه اسلامی می‌توان درک کرد.

در این آثار، به مسئله نقش خلاقیت پرداخته نشده است، شاید به این دلیل که شخص صوفی منشأ چنین دانشی دانسته نمی‌شود. با این حال، این بدان معنا نیست که نویسندگانی که در اینجا بررسی شده‌اند نسبت به مسائل مربوط به سبک و نگارش آگاهی ندارند. بر عکس، چون کارکرد اولیه چنین آثاری تعلیمی بودن آنهاست، این موضوعات زیبایی‌شناسانه اهمیت پیدا می‌کنند. در توجیهاتی که برای ماهیت بسیار فردگرایانه این تفاسیر - به‌ویژه در دفاعیه‌نگاری‌های غزالی (د. ۵۰۵) - آورده شده، به مسئله خلاقیت به‌طور تقریباً غیرمستقیم پرداخته شده است.

محتوای اصلی کتاب حاضر را می‌توان با مطالعات درباره تفاسیر متون مقدس در دیگر ادیان و نیز نظریه‌های هرمنوتیکی و ادبی معاصر درباره تفسیر متون مقایسه کرد. با این حال، به سبب تمرکز بر پیچیدگی بحث‌های اسلام سنتی و

تصوف درباره تفسیر قرآن، این مقایسه‌ها را در این کتاب عمداً نادیده گرفتیم. تحقیقات غریبان به تازگی متون گسترده‌ای را آشکار کرده است که در گونه ادبی تفسیر قرآن می‌گنجند. پژوهش حاضر فقط سهم کوچکی در فهم بهتر تنوع گسترده اندیشه اسلامی خواهد داشت.

در این کتاب، یک نکته درباره استفاده از اصطلاح‌های «صوفی»، «صوفیانه» و «صوفیه» قابل ذکر است. چنان‌که کارل ارنست تذکر می‌دهد، معادل عربی این واژه‌ها به ندرت در کارهایی که ما به عنوان متون صوفیه می‌شناسیم به کار رفته‌اند. این واژه‌ها در آثار دوره کلاسیک بیشتر به معنای تجویزی به کار رفته‌اند تا توصیفی.^(۱۵) در آثار مطالعه شده در این کتاب، نویسندگان این آثار خودشان را «صوفیان» معرفی نمی‌کنند، بلکه از خود با تعبیری همچون «اهل اشاره و فهم»، «اهل معنا»، «اهل عشق»، «عارفان»، «محققان» و «اهل مواجید» یاد می‌کنند. به هر حال، این آثار به رغم برخورداری از سبک‌های متفاوت در نگارش و واژه‌شناسی، از عناصر و فرض‌های هرمنوتیکی مشترکی برخوردارند. بنابراین، با وجود مشکلاتی که ارنست متذکر شده است، یکسان‌سازی اصطلاحات برای بیان روش آنها مناسب به نظر می‌آید و انتخاب واژه‌های «صوفی»، «صوفیانه» و «صوفیه» منطقی می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها

1. I. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden: E.J. Brill, 1952, pp. 180–262.
2. Ibid., p. 180.
3. L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la Mystique Musulmane*, Paris: J. Vrin, 1968.
4. P. Nwyia, *Exégèse Coranique et Language Mystique*, Beirut: Dar El-Mashreq, 1970.
5. به روش تجربی صوفیان متقدم در دو پژوهش زیر، که به ترتیب درباره سهل تستری و ابن عربی‌اند، نیز اشاره شده است:

G. Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam*, Berlin: Walter De Gruyter, 1980; P. Heath, "Creative Hermeneutics: A Comparative Analysis of Three Islamic Approaches," *Arabica*, 36, 1989, pp. 173–210.

6. H. Corbin, *Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabi*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1969.
7. T. Izutsu, *Creation and the Timeless Order of Things*, Ashland, OR: White Cloud Press, 1994.
8. W. Chittick, *Imaginal Worlds: Ibn al-'Arabi and the Problem of Religious Diversity*, Albany, NY: SUNY Press, 1994.
9. Ibid., pp. 25-6.
10. F. Rahman, "Dream, Imagination, and 'Ālam al-mithāl," in *The Dream and Human Societies*, eds. G.E. Grunebaum and R. Caillois, Berkeley, CA: University of California Press, 1966, p. 415.
11. L. Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity*, Richmond, Surrey: Curzon Press, 1995, 19, 175-6.
12. H. Dabashi, "Historical Conditions of Persian Sufism during the Seljuk Period," in *Classical Persian Sufism: From its Origins to Rumi*, ed. Leonard Lewisohn, London: Khaniqahi Nimatullahi Publications, 1993, pp. 137-74.
13. M. Sells, "The Bewildered Tongue: The Semantics of Mystical Union in Islam," in *Mystical Union in Judaism, Christianity, and Islam*, eds M. Idel and B. McGinn, New York: Continuum, 1996, p. 88.
14. J.C.Bürgel, *The Feather of Simurgh: The "Licit Magic" of the Arts in Medieval Islam*, New York: New York University Press, 1988.
15. C. Ernst, *The Shambhala Guide to Sufism*, Boston, MA: Shambhala, 1997, pp. 18-31.